

SANAT SIVISTYKSEN MITTANA

PÄIVI LAINE

VÄITÖKSENALKAJAISIESITELMÄ
TURUN YLIOPISTOSSA 24.
MARRASKUUTA 2007

Maan pinnalla on maata ja vettä: vaan maa ei ota kuin $1/3$, vesi taas peittää koko $2/3$ maan pinnasta. Kaiken maan ympärillä on joka paikassa vettä. Mantereeksi taikka mannermaaksi kutsumme isoimmat maakappaleet. Luotoiksi, luotomaiksi ja saariksi kutsutaan pienemmät osat maasta, joihin ympärillä on joka puolella vettä. Niemiksi ja niemimaiksi kutsutaan ne osat maasta, joihin ympärillä usiammin puolin on vettä, vaan jotka yhdeltä puolen ovat kiini mantereessa. Maakielukaksi kutsutaan kaitaa maakappaletta, joka pistää pitkälle mereen. Taipaleksi kutsutaan hienoa maasuikaletta, joka, eroittaen kaksi järveä, yhdistää kaksi maata. Maan pinnalla olevat ylävät kutsutaan, korkeutensa ja muun olentonsa suhteen, mäkilöiksi, maaseliksi, vuoriksi, vuo-

renseliksi ja vuorikunniksi. Niemeksi kutsutaan yhtä järveen pistävää, kaitaa maata. Tulta-suitsuttavat vuoret oksentavat avauksestaan tulta ja palavata ainetta, jota kutsutaan liekiksi. Vuorten välillä on siellä ja täällä syvempiä taikka matalampia lomio; näitä kutsutaan laksoiksi: kuin näihin monien piiri on isompi ja he ovat melkeen yhtä tasaisia, niin kutsutaan niitä tasamaiksi. Jos semmoinen tasamaa on kasvamatoin ja peitetty pieniltä kiviltä taikka hiekalta, niin kutsutaan se erämaaksi.

Näin kuvataan maapallomme pinnanmuotoja vuonna 1844 ilmestyneessä maantiedon oppikirjassa *Geografia eli maan opas*. Katkelman *vuori, laakso, niemimaa, tulivuori ja järvi* ovat monen mielestä vain sanoja, mutta sanastontutkijalle ne kätkevät valtavan määrän tietoa: ne kuvaavat ajattelua, kielen historiaa, tieteenalan kehitystä.

▷

Tutkimukseni kohteena on sanasto ja sanastonkehitys, mutta samalla tarkasteltavana on pala historiaa ja ihmisyyttä.

Selvitän tutkimuksessasi maantieteen sanaston kehitystä 1800-luvulla. Tarkastelen sanojen tuleamista kirjakieleen ja vakiintumista nykykielen nimityksiksi. Suomen kirjakieli syntyi 1500-luvulla. Satoja vuosia kirjakieltä tarvittiin lähinnä uskonnollisissa ja hallinnollisissa yhteyksissä. 1800-luvun alusta tilanne haluttiin tietoisesti muuttaa. Kansallishenkiset suomalaiset halusivat tehdä suomen kielestä monipuolisen sivistyskielen, jota voitaisiin käyttää kaikilla elämän osa-alueilla.

Suomen kielen tutkimuksessa on tähän asti selvitetty erityisesti kirjakielen varhaisia vaiheita, ja 1800-luvun tutkimus on ollut melko vähäistä, mutta 2000-luvulla tähän aikakauteen on alettu kiinnittää enemmän huomiota. Oma tutkimukseni selvittää tätä ajanjaksoa kirjakielen historiassa yhden alan sanaston kautta. Olen tarkastellut maantieteen sanaston kehitystä kokonaisuutena, joka yhtenä palasena luo kuvaa kirjakielen käytön monipuolistumisesta ja nyky-suomen kehityksestä. Yksi tutkimukseni keskeisistä tavoitteista onkin ollut lisätä tietoa meistä itsestämme. 1800-luvun kielen selvittäminen kertoo nykykielen pohjasta ja Suomen ja suomalaisten historiasta. Luomalla monikäyttöinen suomen kieli ja mahdollisuus kirjoittaa suomeksi tietokirjoja, lehtiartikkeleita ja kaunokirjallisuutta on rakennettu kansallishenkeä ja itsenäisyyttä, kansallista omanarvontuntoa. Sensuurista huolimatta tämä kaikki oli mahdollista autonomian aikana ja loi pohjaa myös itsenäiselle Suomelle. Maantieteellä ja erityisesti Suomen maantieteellä oli 1800-luvulla siis tärkeä kansallinen merkitys.

Suomen kielen historian selvittämisen lisäksi tutkimukseni pyrkii testaamaan suomen kielen tutkimuksessa uutta tapaa kuvata sanaston kehitystä. Tutkimuksellani

on myös tärkeä teoreettinen tavoite. Laajaa tutkimustani voikin lukea kolmella tavalla: kokonaisuutena, maantieteen sanaston tutkimuksena ja teoreettisena sanaston kehitysprosessin selvityksenä. Esittelen näitä tutkimukseni puolia seuraavaksi tarkemmin.

Tutkimukseni selkäranka ovat maantiedon oppikirjat ja muut aidot 1800-luvun lähteet, joita on tutkimuksessani mukana yhteensä noin 70. Lisäksi olen kerännyt aineistoa saatavilla olevista korpuksista ja lipustoista. Aineisto vei minut mukaansa pitkäksi aikaa, sillä sen kerääminen vaati kuukausien istumista kirjaston lukusalissa. Halusin kerätä tiettyjen sanaryhmien sanaston melko perusteellisesti koko vuosisadan ajalta, ja pyrin siis käymään läpi kaikki saatavilla olevat lähteet. Aineistosta syntyi runsaan 6000 esiintymän ehtymätön tietokanta, josta on voinut ammentaa aineiston tarkasteluun monenlaisia näkökulmia. Mielenkiintoista aineistossa on ollut sen kaikkalainen runsaus niin määrällisesti kuin sisällöllisestikin.

Olen rajannut aineistoni muutamiin keskeisiin aihekokonaisuuksiin: maapalloa kuvaaviin nimityksiin, maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaaviin nimityksiin sekä vesistö- ja ilmastosanastoon. Lisäksi olen tarkastellut erillisenä, mielenkiintoisena ryhmänä Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimeämistä. Kaikkea oppikirjojen sanastoa en ole voinut ottaa mukaan. Esimerkiksi tähtitieteen sanaston olen jättänyt pois, vaikka sitä lähes kaikissa 1800-luvun oppikirjoissa esiintyykin. Olen poiminut aineistosta kaikki erilaiset nimitykset ja selvittänyt niiden esiintymisen eri lähteissä. Esittelen aineiston tarkasti työni toisessa osassa. Joillekin käsitteille annettiin 1800-luvun aikana hämmästyttävän paljon nimityksiä: aavikolle esimerkiksi 47 nimitystä, päiväntasaajalle 25. Minua kiinnostavat eri nimitysten esiintyminen,

niiden myöhempi käyttö ja säilyminen nykykielessä. Ensimmäisistä olen siis halunnut selvittää, miten erilaiset käsitteet nimetään ja miksi ja miten jokin nimitys valitaan käsitteen vakiintuneeksi nimitykseksi. Olen myös kuvannut käytettyjen sanojen merkitystä ja suhdetta muihin sanoihin ja kuvaamme maailmasta. Samalla kun olen selvittänyt maantieteen sanaston kehitystä 1800-luvulla, olen hyödyntänyt maantieteen sanastoa tapausmerkkienä sanaston kehityksen kuvaamisessa.

Kuvaan tutkimuksessani sanojen merkitystä ja suhteita kognitiivisesta näkökulmasta käsitteinä, kategorioina ja käsitejärjestelminä. 1800-luvun maantieteen sanasto on toisaalta osa kehittyvää kirjakielen ja siten yleiskielen sanastoa ja toisaalta pohja tieteenalan sanastolle. Aineistossa on tästä näkökulmasta sekä yleiskielen sanoja että erikoiskielen termejä. Olen siten hyödyntänyt työssäni erikoiskielten aiempaa tutkimusta, erityisesti Rita Temmermanin (2000) sosiokognitiivista terminologiaa. Sen keskeisiä ajatuksia on, että monet termit ymmärretään ja luodaan samanlaisen prosessin kautta kuin kielen muutkin sanat. Tarvitsemme niiden ymmärtämiseen esimerkkejä, prototyyppisiä sanan merkityksiä ja käyttöyhteyksiä, eikä termeillä aina ole yksiselitteistä, määriteltyä merkitystä. Uudet termit tulevat osaksi aiempaa tietoa ja aiempia käsitejärjestelmiä. Siksi monet termit ovat samalla tavoin kuin sanat merkityksiltään epätarkkoja ja päällekkäisiäkin.

Tutkimuksessani näkyy hyvin selvästi merkitysten tarkentuminen sekä käsitejärjestelmän monipuolistuminen 1800-luvun sanastossa. Osa maantieteen sanastosta on tietysti ikivanhaa, koska ihmisellä on aina ollut tarve nimetä ympäristöään. Tällaisia vanhoja maantieteen sanoja ovat esimerkiksi alussa mainitsemani sanat *vuori*, *laakso* ja *järvi*. Näiden ikivanhojen, puhe-

kielessä kauan eläneiden perustason sanojen kanssa pärjättiin kirjakielen alkuaikoina. 1800-luvulle tullessa tieto maailmasta ja myös maantieteestä kuitenkin lisääntyi niin, että tarvittiin monimutkaisempaa nimitysjärjestelmää ja ylä- ja alakäsitteitä. Siksi luotiin runsaasti uusia nimityksiä tai oikeastaan käänkösvastineita, koska usein uudet käsitteet tuotiin suomen kielen kääntämällä niiden nimitykset ruotsin nimitysten vastineiksi. Samalla syntyi ja lainattiin pohja suomenkieliselle maantieteen tieteelliselle luokittelulle. Tarvittiin erityisesti yhdyssanoja ja sanaliittoja, joihin voitiin sisällyttää tietoa käsitejärjestelmistä ja yläkäsitteitä.

Ikivanhojen sanojen pohja ja tarve luoda moniulotteisempi käsitejärjestelmä ja uusia nimityksiä tuo sanastoon epävakautta, kun uusia nimityksiä joudutaan hakemaan monia reittejä. Tätä nimeämistä olen tutkimuksessani pyrkinyt kuvaamaan leksikaalisena variaationa eli nimitysvaihtoehtojen vaihteluna. Olen käyttänyt teoreettisena taustana erityisesti Dirk Geeraertsin tutkimushankkeiden (Geeraerts ym. 1994) luomia malleja vaihtelusta. Näissä tutkimuksissa on tarkasteltu sanavaihtoehtojen kilpailua ja valintaa sanan merkityksen, sanan nimeämisenäkökulman ja esimerkiksi sanan tyylierojen kautta.

Koska kielen sanojen merkitykset perustuvat tietoomme sanan tyyppillisestä käytöstä ja siten merkityksestä ja koska sanojen merkitykset voivat olla päällekkäisiä, käytetään merkitykseltään lähellä toisiaan olevia sanoja eri asioiden nimittämiseen. Näin syntyy sekä sanoja, joiden vakiintumista monimerkityksisyys hidastaa, että sanoja, jotka saavat uuden merkityksen ja vakiintuvat käyttöön. Esimerkiksi murteista on otettu maantieteen sanastoon nimityksiä, jotka ovat tarkoittaneet jotakin kotoista samantapaista ilmiötä kuin uusi nimettävä asia. Näin *dyyniä* nimitetään *särkäksi*.

Kääntäjät ovat siten hyödyntäneet vanhaa nimitystä uuden asian nimeämisessä. Samaan tapaan on käytetty metaforisia nimityksiä, esimerkiksi *napaa* ja *akselia*, jotka maantieteen sanastossa tarkoittavat kuvitteellista maapallon napaa ja keskiakselia. Tämän aineiston perusteella sanojen merkityksen päällekkäisyys ja siten mahdollinen sekoittuminen tai liian yleinen sanan merkitys vaikeuttavat nimityksen vakiintumista.

Kääntäjät ja kirjoittajat ovat 1800-luvulla voineet myös hahmottaa nimittämässä vieraan ilmiön eri tavoin tai valita muusta syystä käsitteen nimitykselle erilaisia näkökulmia. Samalle asialle annettiin siksi useita erilaisia nimityksiä. Esimerkiksi päiväntasaajaa on nimetty sekä maapallokokeskeisestä että aurinkokeskeisestä näkökulmasta esimerkiksi *maanpallonkeskipiiruksi* tai *polttopiiriksi* tai *päiväntasaajaksi*. 1800-luvun aineistossa nimeämisen näkökulmat saatiin usein ruotsista, jossa käytetään samasta käsitteestä useita nimityksiä ja jotka käännetään sellaisinaan suomeksi. Näin on myös päiväntasaajan erilaisten nimitysnäkökulmien kohdalla.

Kun tarkastellaan nykykielen sanastoa esimerkiksi Geeraertsin mallien mukaan, merkitysten päällekkäisyyden ja näkökulman valinnan lisäksi nimitysten runsautta aiheuttavat etenkin tekstien tyyli- ja kohderyhmäerot sekä jossain määrin myös kirjoittajien kielen alueellinen vaihtelu. 1800-luvulla kielen käyttöyhteydestä ja kirjoittajista johtuva nimitysten vaihtelu ja uusien nimitysten runsaus on nykykieltä moninaisempi ja merkittävämpi ilmiö, jonka kuvaamista olen joutunut Geeraertsin kuvausmallista tarkentamaan ja laajentamaan. Aineistossani ei juuri ole tyyli vaihtelua, koska kirjakielelle ei 1800-luvulla ollut syntynyt suurta tyyli vaihtelua ja koska aineiston lähteet ovat tyyli lajin kannalta hyvin samanlaisia, etupäässä oppikirjoja.

Alueellista vaihtelua aineistossani sen sijaan on enemmän kuin nykykielessä, ja osa nimityksistä on asultaan selvästi murteellisia. 1800-luvulla päähuomio oli asian ymmärrettävässä esittämisessä, eikä silloin kiinnitetty huomiota sanojen murteellisiin asuihin. Kun pohjoista nimitettiin kirjoittajan murretaustasta riippuen *pohjaiseksi*, *pohjaseksi*, *pohjoiseksi* tai *pohjoseksi*, riitti, kun tiedettiin, mistä ilmansuunnasta oli kyse. Vasta myöhemmin alettiin vaatia kirjakielelle vakiintuneita kirjoitusasuja. Samanlaisista alueellisista murre-eroista ja kirjakielen vakiintumattomuudesta johtuvaa vaihtelua on johdoksissa, vaikkapa sanoissa *rannikko* ja *rannisto*, ja yhdyssanoissa, esimerkiksi *maanpallo* ja *maapallo*. Kirjoittajakohtaista vaihtelua on myös esimerkiksi johdos-, yhdyssana- ja sanaliittonimitysten valinnassa, sillä samaa tarkoittava nimitys on voitu muodostaa eri tavoin, esimerkiksi *rannikko* tai *rantamaa* voivat tarkoittaa samaa. Myös vierassanojen lainaaminen aiheutti 1800-luvun kirjoittajille pulmia. Aineistossani on jonkin verran lainattuja nimityksiä, vaikka ensisijaisesti suosittiin kotoisia sanaston kasvattamiskeinoja, sananmuodostusta ja kääntämistä. Aluksi lainasanat lainattiin yleensä lähes tai täysin lainanantajakielen asussa. Sanan loppuun saatettiin kuitenkin lisätä *i* taivuttamisen helpottamiseksi, esimerkiksi *aeqvatori*. Myöhemmin lainasanoja pyrittiin mukauttamaan suomen kieleen enemmän ja jäljittelemään kirjoitusasulla myös sanan oikeaa lukuasua eli kirjoittamaan sanat kuten ne äännetään. *Aeqvatorista* tuli silloin *ekvaattori*.

Monia nimitysvaihtoehtoja samalle asialle esitettiin 1800-luvulla siis ensisijaisesti siksi, että kielessä on monia mahdollisuuksia nimetä asioita. Kirjoittajat valitsivat eri vaihtoehtoja ja jättivät ne kieliyhteisön arvioitavaksi. Osittain kyse on myös tietoisesta vaihtoehtojen tarjoamisesta. 1800-luvul-

la sisältö ja asian ymmärtäminen menivät tarkan ja termimäisen nimeämisen edelle. Kirjoittajat pyrkivät kuvaamaan maantieteen vieraita ja abstrakteja ilmiöitä siten, että lukijat voisivat ne ymmärtää. He saattoivat tietoisesti antaa samasta asiasta useita nimitysvaihtoehtoja ja hyödynsivät uusien asioiden nimeämisessä myös muita kieliä. Silloin he eivät varsinaisesti lainanneet toisen kielen nimitystä vaan selittivät suomeksi käyttämäänsä nimitystä esimerkiksi suluissa olevalla ruotsin vastineella. Monet opettajat ja oppilaatkin osasivat ruotsia ja saattoivat tuntea käsitteiden nimitykset ruotsiksi.

Kun nimityksiä voidaan muodostaa runsaasti ja monilla tavoilla, nimityksen valintaa ja vakiintumista ohjaavat sekä kielelliset että kielenulkoiset seikat. Aineistossani näyttää siltä, että yksittäisillä kirjoittajilla oli vakiintumiseen yllättävän vähän vaikutusta. Maantieteen oppikirjoja käänsivät ja kirjoittivat 1800-luvulla suomen kielen harrastajat. Heissä oli niin pappeja, toimittajia kuin muitakin aktiivisia kynäilijöitä. Maantiede tieteenalana syntyi Suomessa vasta 1800-luvun lopussa. Kirjojen levikit olivat pieniä, ja vain harvoista oppikirjoista tuli sellaisia lukuteoksia, joilla oli vaikutusta muiden kirjoittajien sananvalintoihin. Kirjoittajien vaikutus levisi vasta Jyväskylän opettajaseminaarin kautta ja teoksista, joista otettiin useita uusia painoksia. 1800-luvulla ei ollut sellaisia auktoriteettikirjoittajia tai asiantuntijoita, jotka olisivat ottaneet kantaa maantieteen sanastoon tai pyrkineet omilla teoksillaan vaikuttamaan valittaviin nimityksiin. Tilanne muuttui 1800-luvun lopussa. Sanaston näkökulmasta Zachris Topeliuksen Maamme kirjalla 1870-luvulla ei vielä ollut vaikutusta, vaikka se vaikutti maantieteen kehitykseen muuten. Tieteellisestä näkökulmasta vasta 1890-luvulta on kirjoittajia, joilla on sanastollista painoarvoa. Tällaisia

kirjoittajia ovat K. E. F. Ignatius sekä Ragnar Hult ja Petrus Nordman sekä teoksena Suomen Kartaston tekstiosa. Näistä teoksista poimittiin sanastoa myös Nykysuomen sanakirjaan. Tietoisesti maantieteen sanastoa kehitettiin vasta 1900-luvulla. Erityisesti järjestelmällistä termistöä pyrki luomaan Turun yliopistossakin vaikuttanut J. G. Granö. 1800-luvulla luotiin kuitenkin osittain sattumalta ja osittain tietoisesti pohja nykyiselle maantieteen sanastolle ja erityisesti yleiskieleen kuuluvalla maantieteen perussanastolle.

1800-luvun sanastossa kirjoittajia suurempi rooli onkin ajan ideologialla, pyrkimyksellä luoda suomenkielistä kirjallisuutta sekä kehittää kansallisia tieteitä ja niiden suomenkielistä sanastoa. Se sai kirjoittajat keksimään luovasti uusia sanoja sekä omista lähtökohdista että kääntämällä ruotsin nimityksiä. Se vaikutti myös sanojen lainaamisen vieroksumiseen, vaikkei varsinaisesta vierassanojen torjumisesta voidakaan puhua. Näin saatiin aikaiseksi hämmästyttävän runsas ja monialainen suomen kieli, joka on elänyt vahvasti ainakin sata vuotta. Toivottavasti me emme kansainvälistyvän maailman paineissa anna viedä itseltämme monipuolista tieteen ja erikoisalojen suomen kieltä, sivistyskieltä, vaan meillä riittää jatkossakin sanaseppoja, jotka jaksavat kirjoittaa omista aloistaan suomeksi ja ylläpitää ja kehittää sivistyskielen sanastoa. Kieli ja sen sanasto elävät ja ovat olemassa vain käytössä. ■

LÄHTEET

- GEERAERTS, DIRK – GRONDELAERS, STEFAN – BAKEMA, PETER 1994: *The structure of lexical variation: Meaning, naming, and context*. Cognitive Linguistics Research 5. Berlin: Mouton de Gruyter.
- TEMMERMAN, RITA 2000: *Towards new*

▷

way of terminology description. The sociocognitive approach. Terminology and lexicography research and

practice volume 3. Amsterdam: John Benjamins.

PÄIVI LAINE *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suo-*

menkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 77 ja Turun yliopiston julkaisuarkisto 2007. <https://oa.doria.fi/handle/10024/6856>.

Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, suomen kieli, 20014 Turun yliopisto
Sähköposti: paipel@utu.fi